DOI 10.7546/DS.2022.15.17
УДК 725.94.044:355.48(100)“1914/1918”(497)

МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ СПАДЩИНИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1914–1918 РР. У МОНУМЕНТАЛЬНОМУ МИСТЕЦТВІ БАЛКАНСЬКИХ КРАЇН

Тетяна Коваленко

кандидат історичних наук, старший викладач, кафедра соціально-економічних дисциплін й нової та новітньої історії, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна, teti.kovalenko@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8309-8071

У статті розглядається відображення Першої світової війни 1914–1918 рр. у монументальному мистецтві балканських країн на прикладі пам’ятника «Переможець» у Белграді (1928 р., Сербія), монументу «Мати Болгарія» у Велико Тирново (1935 р., Болгарія), меморіального комплексу в Кобариді (1938 р., Словенія), пам’ятника «Героям визволителям» у Требіньє (1938 р.) і пам’ятника Гаврило Принципу в Сараєво (2014 р., Боснія і Герцеговина), осуарія на Мирогойському цвинтарі Загреба (1940 р., Хорватія), пам’ятника і меморіалу героям битви при Мойковаці 1916 р. (1966 р., Чорногорія), а також військових цвинтарів Греції, Північної Македонії, Албанії і Румунії.

Аналіз вказаних споруд дозволив простежити формування історичної пам’яті про трагічні події 1914–1918 рр., оскільки кожна з них є не тільки прикладом мистецтва, але й віддзеркаленням політичного курсу держав, набутого досвіду, втрат, надій, сподівань того чи іншого народу балканських країн. Вони ілюструють окреслення нових кордонів у регіоні, появу нових держав та їх зовнішню і внутрішню політику або, навпаки, крах надій на здобуття незалежності. У балканських країнах пам’ять про Першу світову війну 1914–1918 рр. тісно переплітається з іншими важливими подіями XX ст.: Балканськими війнами 1912–1913 рр., Малоазійською катастрофою 1922 р., поширенням правототалітарних ідеологій в Європі в міжвоєнний період, Боснійською війною 1992–1995 рр. та ін.

На Балканах шанують героїв та пам’ять жертв «Великої війни», що, зокрема, можна спостерігати у впорядкуванні меморіальних комплексів та інших пам’ятних знаків, військових цвинтарів. У монументальному мистецтві балканських країн відображені світовий та локальний контекст цього збройного конфлікту. Комеморативні практики, у цілому, збігаються з тими, що проводяться у західноєвропейських державах. Водночас, з точки зору сьогодення пересічних громадян жахіття Першої світової війни 1914–1918 рр. відсунуті на другий план менш віддаленими подіями, що домінують у колективній пам’яті балканських народів. Сьогодні можемо спостерігати лише поодинокі випадки заполітизованої інтерпретації сучасних протиріч на Балканах крізь призму подій більш ніж 100-річної давнини.

Ключові слова: Перша світова війна, меморіалізація, історична пам’ять, балканські країни, монументальне мистецтво

MEMORIALIZATION OF THE HERITAGE OF THE FIRST WORLD WAR OF 1914–1918 IN THE MONUMENTAL ART OF THE BALKAN COUNTRIES

Tetiana Kovalenko

Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, Department of Social and Economic Disciplines and Department of Modern and Contemporary History, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine, teti.kovalenko@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8309-8071

The article deals with the reflection of the First World War of 1914–1918 in the monumental art of the Balkan countries on the example of the monument Pobednik in Belgrade (1928, Serbia), the monument of Mother Bulgaria in Veliko Tarnovo (1935, Bulgaria), the memorial complex in Kobarid (1938, Slovenia), the monument to the Liberators in Trebinje (1938) and the monument to Gavrilo Princip in Sarajevo (2014, Bosnia and Herzegovina), the ossuary at the Mirogoj Cemetery in Zagreb (in 1940, Croatia), the monument and memorial to the Battle of Mojkovac heroes of 1916 (1966, Montenegro), and military cemeteries in Greece, North Macedonia, Albania and Romania.

The analysis of these constructions allowed tracing the formation of historical memory about the tragic events of 1914–1918, since each of them is not only an example of art, but also a reflection of the political course of states, the experience gained, losses, hopes and expectations of one or another nation of the Balkan countries. They illustrate the definition of new borders in the region, the emergence of new states and their foreign and domestic policies or, on the contrary, collapse of hopes for independence. In the Balkan countries, the memory of the First World War of 1914–1918 is closely intertwined with other important events of the 20th century: the Balkan wars of 1912–1913, the Asia Minor disaster of 1922, and the spread of right-wing totalitarian ideologies in Europe during the interwar period, the Bosnian war of 1992–1995, etc.

The heroes and the memory of the victims of the Great War are respected on the Balkans, which in particular can be observed in the improvement of memorial complexes and other memorials and military cemeteries. The monumental art of the Balkan countries reflects the global and local context of this armed conflict. Commemorative practices, in general, coincide with those carried out in Western European states. At the same time, from the point of view of real ordinary citizens, the horrors of the First World War of 1914–1918 are relegated to the background. They have been overshadowed by less distant events, which dominate the collective memory of the Balkan people. Today we can observe only isolated cases of politicized interpretation of modern controversies in the Balkans through the prism of events more than 100 years ago.

Keywords: the First World War, memorialization, historical memory, the Balkan countries, monumental art

Світова війна 1914–1918 рр. стала першим тотальним конфліктом у всесвітній історії. Вона знищила світ, який був відомий у XIX – на початку XX ст., та стала справжнім кінцем «довгого XIX століття». Окрім колосальних політичних, економічних, соціальних, психологічних наслідків «Велика війна», як її називали сучасники, залишила глибокий слід у пам'яті народів, котрі брали в ній участь.

У статті маємо на меті розглянути відображення Першої світової війни у монументальному мистецтві балканських країн та основі цього простежити формування історичної пам'яті про трагічні події 1914–1918 рр., оскільки кожен меморіал, монумент є не тільки втіленням таланту свого творця, але й віддзеркаленням політичного курсу, набутого досвіду, втрат, надій, сподівань того чи іншого народу. Зазначимо, що серед великого розмаїття питань, які вивчаються у контексті Першої світової війни, розгляду цих подій у запропонованому контексті, приділяється недостатньо уваги.

Чим є історична пам'ять? Для відповіді на це питання звернімося до роботи «Ідея історії» британського історика і філософа Робіна Джорджа Коллінгвуда, що вийшла друком ще у 1946 р. Пояснюючи цю дефініцію він розглянув співвідношення двох її складників – історії і пам'яті: «Історія і пам'ять є цілковито відмінними речами, але одне у них спільне: об'єктом кожної є минуле. А різниця між ними та, що пам'ять – суб'єктивна й безпосередня, а історія – об'єктивна й опосередкована». Пам'ять суб'єктивна, адже «її об'єктом є завжди щось таке, що трапилося з нами самими чи в межах нашого кола досвіду». Пам'ять безпосередня, адже «ми ані не маємо, ані не можемо мати, ані не можемо навіть бажати хоч би якої гарантії чи підстави для неї, окрім неї самої». Історія об'єктивна, адже «вона цікавиться не моїм особистим минулим, а минулим узагалі, знеособленим минулим, минулим просто як фактом». Історія опосередкована, адже «твердження, які вона робить, завжди засновуються на підставах, які історик може навести, коли йому кинуть виклик» (Collingwood 1996, 460–461).

Одним із основоположників наукових студій історичної пам'яті – колективної та індивідуальної – є французький соціолог Моріс Альбвакс. Пояснюючи різницю між двома цими категоріями, він зазначав, що «колективна пам'ять обертається навколо індивідуальних пам'ятей, але не змішується з ними; вона розвивається за власними законами, і, навіть

якщо іноді в неї проникають і деякі індивідуальні спогади, вони видозмінюються, як тільки поміщаються в ціле, яке вже не є свідомістю особистості» (Halbwachs 2005).

Слушною є думка німецького історика Райнгарта Козеллека про важливість збереження рівноваги між подієвою історією – «історією першого рівня» та історією уявною – «історією другого рівня», тобто, передусім, колективною пам'яттю (Traba 2009, 59). І тут важливого значення як раз набуває політика пам'яті – цілеспрямована діяльність з відтворення певного образу минулого, що є актуальним у сучасному політичному контексті, за допомогою вербальних, візуальних, технічних та інших засобів. Саме поняття було вперше використано Юрґеном Габермасом, німецьким філософом і соціологом, під час «великої дискусії» істориків ФРН для критики німецького історика Ернста Нольте (а заразом і канцлера ФРН Гельмута Коля). «Велика дискусія» розгорнулася в 1986 р. з приводу ставлення до нацистського минулого країни. Ернст Нольте та його однодумці вважали, що злочини нацистів не є винятковим явищем в історії XX ст., отже, неприпустимим є приниження національної гідності, акцентуючи на минулому. Інша група істориків на чолі з Юргеном Габермасом, навпаки, запевняла, що необхідно правдиво розповідати про злочини минулих поколінь задля утвердження нормального майбутнього країни (Rulinskiy 2013, 46).

Меморіалізація є частиною політики пам'яті. Історики, філософи, культурологи, соціологи, котрі зверталися до цієї дефініції, надавали їй різні визначення, іноді, навіть, ототожнюючи меморіалізацію з політикою пам'яті. Меморіалізація, на нашу думку, проявляється у віднайденні забутих та створенні нових місць пам'яті народу або народів. У цьому сенсі меморіалізація є подібною до комеморації – створення спільних спогадів через вироблення ритуалів увічнення (вшанування, святкування тощо) певних осіб і подій (Polovy`nchak 2018, 95).

Водночас, з точку зору нашої публікації, важливого сенсу набуває розуміння того, чим є «місця пам'яті». Відомий теоретик історичної пам'яті, французький історик та автор самої концепції «місць пам'яті» («lieux de memoire») П'єр Нора надавав їм таке визначення – це конкретні та абстрактні, природні та штучні локації, об'єкти, предмети, розповіді, з якими певна група людей пов'язує свої спогади («своє бажання пам'ятати»), де «пам'ять кристалізується і зберігає певний історичний момент» (Nora 1989, 7, 18–19). На думку історика, сьогодні ми живемо в епоху всесвітнього торжества пам'яті – «меморіальну епоху». «Світ затопила бурхлива хвиля спогадів, міцно поєднавши вірність минулому – дійсному чи уявному – з почуттям приналежності, з колективною свідомістю й індивідуальною самосвідомістю, з пам'яттю та ідентичністю» (Nora 2005).

Меморіалізація спадщини Першої світової війни 1914–1918 рр. у монументальному мистецтві балканських країн бере відлік у Сербії (Королівстві сербів, хорватів і словенців), де у Белграді в 1928 р. відкрили пам'ятник «Переможець». Монумент будувався з 1912 р. на честь перемоги держави у Балканських війнах 1912–1913 рр., однак вибух нового збройного конфлікту завадив цим планам. Бажання вшанувати Балканські війни було природнім, адже Сербська держава за їх підсумками збільшила свою територію і населення майже вдвічі. Приєднання території сучасної Північної Македонії означало водночас і перемогу над Османською імперією, від гніту якої потерпали самі серби в минулому. Слід додати, що в історичній пам'яті сербів Перша світова війна 1914–1918 рр. нерідко об'єднується з Балканськими війнами 1912–1913 рр. (Borodin 2014b, 138–139).

Створення меморіалу було доручено скульптору Івану Мештровичу. Але по завершенню Першої світової війни від амбітних планів розміщення центральної фігури монументу у фонтані та інших деталей довелося відмовитися, хоча саму статую автор встиг виконати ще до початку воєнного конфлікту. Фігуру оголеного чоловіка (перегукується з героєм грецької міфології Гераклом – символом сили і нездоланності), котра тримає у руках сокола і меча – символи миру і війни – була встановлена на найвищій точці Белградської фортеці. Відкриття монументу в 1928 р. приурочили до 10-ї річниці прориву Салонікського фронту, що мало вирішальне значення для звільнення Сербії (Bozovic 2014, 7–10). Пам'ятник, таким чином, став символізувати перемогу над двома імперіями – Османською та Австро-Угорською. До речі, фігура дивиться саме у бік Австрії, що, на нашу думку, зайвий раз підкреслює великі, чи то, навіть, імперські амбіції Сербії. Монумент був відреставрований у 2020 р..

У Болгарії в 1935 р. було відкрито монумент «Мати Болгарія» у місті Тирново (сучасне – Велико Тирново). Автором став скульптор Свєтослав Йоцов. У склепі пам'ятника горить вічний вогонь, а на його вершині розміщена жіноча фігура, що символізує Болгарію, та яка тримає в одній руці оливкову гілку – символ миру, а в іншій – болгарський прапор. Постамент оточують рельєфні плити з воєнними сценами та, головне, воїни – солдати й офіцери. Монумент був збудований на кошти, самостійно зібрані мешканцям Тирново. Невдовзі після 9 вересня 1944 р., тобто приходу до влади комуністів, корону, як символ монаршої влади, зняли з голови Матері Болгарії. Вона була повернута на своє місце після «палацового перевороту» 1989 р. (Kostadinova).

Привертає увагу факт того, що з усіх сторін пам'ятника зазначені дати кількох воєн: російсько-турецької війни (1877–1878 рр.), сербсько-болгарської війни (1885 р.), Першої Балканської війни (1912–1913 рр.) та Першої світової війни (а точніше, того проміжку часу, коли в ній брало участь Болгарське царство – 1915–1918 рр.). За роки Першої світової війни в Болгарії до війська було мобілізовано 1 млн осіб або 20 % населення та загинуло 100 тис. осіб (Petrovskaya 2014, 249). Отже, монумент був встановлений із шляхетною метою та на запит суспільства – вшанування воєнного подвигу у визволенні, захисті й об'єднанні болгар та пам'яті воїнів, які загиблі. У міжвоєнний період навіть у малих містах і селах Болгарії створювалися відповідні пам'ятні знаки. У день святих Архангелів проходило вшанування загиблих солдатів, з маніфестаціями на меморіалах війни та кладовищах по всій країні. Більше того, Болгарія намагалася гідним чином утримувати пам'ятники та кладовища в інших країнах, де полягли її солдати, передовсім, у Югославській та Грецькій державах (Vlasidis 2015, 244–245). Водночас, Болгарське царство виступило на боці Центральних держав, закінчило війну в таборі переможених, і встановлення пам'ятника на честь воїнів Першої світової війни, ставало зайвим наочним нагадуванням про «другу національну катастрофу», остаточну втрату македонських земель і крах національної мрії про «Велику Болгарію». Саме цим може пояснюватися «приєднання» інших воєн, в яких брала участь Болгарська держава.

Меморіальний комплекс у м. Кобарид (сучасна Словенія) був відкритий у 1938 р. у пам'ять про італійських солдат, які загиблі в найбільшій гірській битві часів Першої світової війни – битві при Капоретто (жовтень – грудень 1917 р.). Втрати італійської армії були величезними: за підсумками боїв у листопаді понад 280 тис. солдат потрапили в полон, 350 тис. втекли з поля бою, 40 тис. були вбиті або поранені (Wilcox 2008, 48). Меморіал розташований на вершині Градіч навколо церкви св. Антонія (збудованій ще в 1669 р.). У нішах склепу, створеного у вигляді восьмикутника, поховані останки 7014 італійських солдатів (з них і невідомих). Всі вони склали свої голови в околицях сучасних словенських міст Кобарид, Бовець і Толмін. Імена тих, хто відомі, написані на спеціальних мармурових панелях (Italian Charnel House). Авторами комплексу стали архітектор Джованні Греппі (спроектував й інші відомі італійські військові святині – Військові цвинтарі Монте-Граппа й Фольяно-Редипулья) і скульптор Джанніно Кастільоні.

Меморіалізація битви при Капоретто 1917 р. становила чималу проблему для Італії та особисто для її лідера Беніто Муссоліні. Справа в тому, що місто Кобарид з 1919 р. перебувало у складі Італійської держави та лише в 1947 р. було приєднано до колишньої Югославії. Чергова зміна кордонів зайвий раз яскраво засвідчує всю складність окреслення контурів політичної мапи Балкан. Поразка у битві при Капоретто не вписувалася в загальний наратив зростаючої величі Королівства Італія, та, водночас, існував громадський запит на гідне вшанування пам'яті загиблих. Зрештою, виникла комеморація концепція щодо поразки у 1917 р. як процесу очищення і народження нової політичної системи – фашистської Італії, яка втілює волю народу і відновлює його патріотичний запал. «Зараз не час історії. Настав час міфів», – зазначав з цього приводу Беніто Муссоліні (Wilcox 2008, 54–55). Дуче був особисто присутнім на відкритті меморіалу в Кобариді в 1938 р., який стилістично дистанціювався від трауру і горя, та, натомість, отримав тріумфальну риторику, яка прославляла жертви заради нації.

До меморіалу, котрий знаходиться на висоті 400 метрів над містом, веде так званий «Священний шлях». Дорогою передбачені місця для зупинки, прикрашені скульптурами Джанніно Кастільоні, що спонукають до роздумів, співпереживання, оплакування загиблих. На початку шляху знаходяться два величезні мармурові стовпи: один прикрашений

хрестом, інший – зіркою Італії, «символами віри і Батьківщини», що створювало символічну єдність між католицизмом і мілітаристським патріотизмом (Wilcox 2008, 59). На сьогодні меморіальний комплекс у м. Кобарид є єдиним меморіалом війни, який знаходиться поза межами Італійської держави та підтримується нею.

На території сучасної Боснії і Герцеговини в місті Требіньє в 1938 р. було відкрито пам'ятник «Героям визволителям» (повна назва монументу: «Героям і мученикам за свободу в Першій світовій війні»). Він являє собою високу колону, увінчану скульптурою св. Архангела Михаїла – захисника воїнів – та символізує перемогу добра над злом (ангел, як символ добра, топче ногами змію – символ зла). Автором монументу став сербський поет і дипломат Йован Дучич (Život na granici BiH). Требіньє був звільнений від австро-угорських військ у листопаді 1918 р. сербськими військами, про що на монументі зроблено відповідний напис. Сам пам'ятник був відкритий на честь святкування 20-річного ювілею цієї події. І тут знову варто звернутися до меморіалізації в контексті офіційної політики пам'яті: не применшуючи відваги та жертовності сербських воїнів, чи мав значення вибір висвітлення лихоліть Першої світової війни саме з цього ракурсу в Королівстві Югославія, де проводилась велико-сербська політика і серби домінували над іншими народами?

Звернімося до менш віддалених у часі подій – у 2014 р. у місті Сараєво (його районі, котрий переважно населяють серби – Східному Сараєво) відбулося урочисте відкриття пам'ятника Гаврило Принципу – вбивці спадкоємця австро-угорського престолу Франца Фердинанда та його дружини Софії. Боснійці вбачають у Гаврило Принципі сербського націоналіста, що корелюється не тільки з подіями Першої світової війни 1914–1918 рр., але й впровадженням ідеї «Великої Сербії», Югославською державою, Боснійською війною 1992–1995 рр. На думку сараєвського журналіста Сєнада Пєчаніна, справа у виборах, які були заплановані в Боснії і Герцеговині на осінь 2014 р.: «Панівні еліти не здатні поліпшити безпросвітне економічне та політичне становище країни. Тому вони і змагаються в спробах переписати спільну історію» (Khuseynovich, Varkentin). Картина відкриття монументу промовисто ілюструє наведені слова.

Серби, навпаки, героїзують цю людину. За часів комуністичної Югославії влада апелювала до сербського національного наративу, котрий як раз і уособлював Гаврило Принцип: існував його музей, було відкрито меморіальну дошку. Як тільки сербська артилерія почала обстрілювати Сараєво навесні 1992 р., боснійські мусульмани завдали «символічного» удару, знищивши потужний символ сербського націоналізму: сліди, що позначають точне місце, де стояв Гаврило Принцип, коли він застрелив ерцгерцога Франца Фердінанда з дружиною Софією. У 2004 р. на місці меморіальної дошки «героя» Гаврила Принципа за рішенням міської влади було встановлено просту гранітну дошку, на якій міститься напис: «На цьому місці 28 червня 1914 р. Гаврило Принцип вбив спадкоємця австро-угорського престолу Франца Фердинанда і його дружину Софію» (Miller 2007). Отже, на цьому прикладі, можете побачити, якою різною буває пам'ять.

У Хорватії ставлення до Першої світової війни 1914–1918 рр. та історична пам'ять про неї неоднозначні. Воєнні дії не проходили на її території, хорватські солдати брали участь у боях поза межами своєї держави, а, отже, там знаходяться і військові поховання загиблих хорватів. З іншого боку, входження Хорватії до складу Королівства сербів, хорватів і словенців по закінченню «Великої війни» протилежно трактувалося прибічниками різних політичних концепції – як великий успіх, так і як болюча поразка (Borodin 2014a, 366–367).

Тим не менш, у 1927 р. за ініціативою адміністрації міста Загреба на Мирогойському цвинтарі почалося спорудження спільної могили для перепоховання близько 3300 солдатів різних національностей (хорватів, угорців, австрійців, сербів, словенців, росіян, румун, чорногорців, чехів, босняків), які померли в часи війни у лікарнях Загреба і були поховані тут. Внутрішня частина могили (осуарій, розділений на кілька кімнат) була завершена в 1934 р., зовнішня – за рік (архітектор Анте Гргіч). У 1940 р. було встановлено скульптуру, котра увінчує комплекс – одна людина намагається втримати іншу, що втілює образ полеглих на фронтах «Великої війни» – безвинних жертв цього воєнного конфлікту (The Tomb with a Monument).

Відкриті на території сучасної Чорногорії в 1966 р. пам'ятник і меморіал героям битви при Мойковаці 1916 р. є прикладом локального виміру Першої світової

війни 1914–1918 рр. Авторами стали скульптор Драго Джурович й архітектор Мірко Джукіч (Obnovljen spomenik junacima). Згадана битва відбулася між австро-угорськими та чорногорськими військами та закінчилася перемогою останніх, що дозволило сербській армії продовжити відступ до Албанії – так звана Албанська Голгофа. На самому полі бою також встановлено пам'ятний знак із промовистим написом: «Ми пали, щоб Чорногорія та Сербія могли жити» (Spomenik junacima Mojkovačke bitke). Отже, можемо побачити меморіалізацію події у СФРЮ, яка важлива для Чорногорії, але й має не останнє значення для Сербії, що є ілюстрацією етнічної політики держави.

Для греків Перша світова війна 1914–1918 рр. стала найменш відомою війною XX ст. Вона сприймається як «проміжна» між Балканськими (національними) війнами 1912–1913 рр. та греко-турецькою війною 1919–1922 рр., яка закінчилася Малоазійською катастрофою 1922 р. Саме Малоазійська кампанія, а не Перша світова війна найсильніше відбилася у пам'яті грецьких ветеранів і пересічних громадян (Vlasidis 2015, 252). Відповідно й меморіалізація спадщини «Великої війни» 1914–1918 рр. у монументальному мистецтві Греції практично відсутня.

Водночас, до окремої категорії «місць пам'яті» слід зараховувати військові цвинтарі. І союзний військовий цвинтар «Зейтенлік» у Салоніках – найбільше військове кладовище у державі – є тому прикладом. Тут поховані 20 500 останків союзних солдат Антанти, які воювали і полеглі на Салонікському фронті в роки Першої світової війни. «Зейтенлік» поділяється на французький, сербський, італійський, британський і російський сектори. Окрім союзників тут захоронені й болгарські солдати, які, ймовірно, були померлими військовополоненими (Vlasidis 2015, 246). Угоду про відкриття цвинтарю підписали у 1920 р., спорудження було завершено у 1936 р. Військові цвинтарі є і в інших балканських країнах: Французький військовий цвинтар у Битолі (Північна Македонія), Французький військовий цвинтар у Корчі (Албанія), Німецьке військовий цвинтар у Бетінешті (Румунія) та ін.

Таким чином, на Балканах шанують героїв та пам'ять жертв Першої світової війни 1914–1918 рр., що, зокрема, можна спостерігати у впорядкуванні меморіальних комплексів та інших пам'ятних знаків, військових цвинтарів. У монументальному мистецтві балканських країн відображені світовий та локальний контекст цього збройного конфлікту. Аналіз цих споруд допомагає зрозуміти, не тільки біль і втрати, які принесла собою «Велика війна» балканським народам, але й політичні зміни, що відбулися по її закінченню, зовнішньополітичний і внутрішньополітичний курс балканських держав, в яких пам'ять про Першу світову війну 1914–1918 рр. тісно переплітається з іншими важливими подіями XX ст.: Балканськими війнами 1912–1913 рр., Малоазійською катастрофою 1922 р., поширенням правототалітарних ідеологій в Європі в міжвоєнний період, Боснійською війною 1992–1995 рр. та ін.

Комеморативні практики, у цілому, збігаються з тими, що проводяться у західноєвропейських державах. Водночас, з точки зору сьогодення пересічних громадян жахіття Першої світової війни відсунуті на другий план менш віддаленими подіями, що домінують у колективній пам'яті балканських народів. Скандал навколо відкриття у місті Сараєво пам'ятника Гаврилу Принципу є поодиноким випадком заполітизованої інтерпретації сучасних протиріч на Балканах крізь призму подій більш ніж 100-річної давнини.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES:

Borodin, I. 2014. Khorvatiya. Nesbyvshiesya nadezhdy [Serbia. Croatia. Unfulfilled Hopes]. *Pervaya mirovaya voyna: istoriograficheskie mify i istoricheskaya pamyat: v 3 kn. Kn. 2: Strany Antanty i Chetvertnogo soyuza* [The First World War: Historiographical Myths and Historical Memory: in 3 vols. Vol. 2: Countries of the Entente and Quadruple Alliance]. Moskva, RISI, s. 366–377. (In Russian).

Бородин, И. 2014. Хорватия. Несбывшиеся надежды. *Первая мировая война: историографические мифы и историческая память: в 3 кн. Кн. 2: Страны Антанты и Четвертного союза*. Москва, РИСИ, с. 366–377.

Borodin, I. 2014. Serbiya. Golgofa i Voskresene [Serbia. Calvary and Resurrection]. *Pervaya mirovaya voyna: istoriograficheskie mify i istoricheskaya pamyat: v 3 kn. Kn. 2: Strany Antanty i Chetvertnogo*

soyuza [The First World War: Historiographical Myths and Historical Memory: in 3 vols. Vol. 2: Countries of the Entente and Quadruple Alliance]. Moskva, RISI, s. 138–170. (In Russian).
Бородин, И. 2014. Сербия. Голгофа и Воскресенье. *Первая мировая война: историографические мифы и историческая память: в 3 кн. Кн. 2: Страны Антанты и Четвертного союза*. Москва, РИСИ, с. 138–170.

Bozovic, A. 2014. Spomenik Pobednik [The Monument to the Winner]. Belgrade, Scanner studio, 10 s. URL: https://beogradskonasledje.rs/wp-content/uploads/2014/katalozi2014/spomenik_pobednik.pdf (Date of the application 10.05.2021). (In Serbian).
Божовић, А. 2014. Споменик Победник. Београд, Scanner studio, 10 с. URL: https://beogradskonasledje.rs/wp-content/uploads/2014/katalozi2014/spomenik_pobednik.pdf (Дата звернення 10.05.2021).

Collingwood, R. G. 1996. Ideya istoriyi [The Idea of History]. Kyiv, Osnovy`, 615 s. URL: http://litopys.org.ua/colin/colin.htm (Date of the application 06.05.2021). (In Ukrainian).
Колінгвуд, Р. Дж. 1996. Ідея історії. Київ, Основи, 615 с. URL: http://litopys.org.ua/colin/colin.htm (Дата звернення 07.05.2021).

Halbwachs, M. 2005. Kollektivnaya i istoricheskaya pamyat [Collective and Historical Memory]. *Neprikosnovennyy Zapas*, № 2. URL: https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/kollektivnaya-i-istoricheskaya-pamyat.html (Date of the application 07.05.2021). (In Russian).
Хальбвакс, М. 2005. Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас*. № 2. URL: https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/kollektivnaya-i-istoricheskaya-pamyat.html (Дата звернення 07.05.2021).

Italian Charnel House, Kobarid, Slovenia. *World War One Sites – The NETWORLD Database*. URL: https://ww1sites.eu/index.php?id=35&tx_wwicaheritage_caheritage%5BcaHeritage%5D=109&tx_wwicaheritage_caheritage%5Baction%5D=show&tx_wwicaheritage_caheritage%5Bcontroller%5D=CaHeritage&cHash=19800500bbf4a45d85f497e746fbc580 (Date of the application 12.05.2021).

Khuseynovich, Z., Varkentin, A. Pokushenie v Saraevo spustya 100 let vnov stalo povodom dlya sporov [The Assassination in Sarajevo 100 Years Later Once Again Become a Cause for Dispute]. URL: https://www.dw.com/ru/%D0%BF%D0%BE%D0%BA%D1%83%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D0%B2-%D1%81%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%BE-%D1%81%D0%BF%D1%83%D1%81%D1%82%D1%8F-100-%D0%BB%D0%B5%D1%82-%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%8C-%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%BE-%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BC-%D0%B4%D0%BB%D1%8F-%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2/a-17392442 (Date of the application 12.05.2021). (In Russian).
Хусейнович, З., Варкентин, А. Покушение в Сараево спустя 100 лет вновь стало поводом для споров. URL: https://www.dw.com/ru/%D0%BF%D0%BE%D0%BA%D1%83%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D0%B2-%D1%81%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%BE-%D1%81%D0%BF%D1%83%D1%81%D1%82%D1%8F-100-%D0%BB%D0%B5%D1%82-%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%8C-%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%BE-%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BC-%D0%B4%D0%BB%D1%8F-%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2/a-17392442 (Дата звернення 12.05.2021).

Kostadinova, N. Pametnik «Mayka Bulgaria» Veliko Tarnovo. [The Monument “Mother Bulgaria” Veliko Tarnovo]. URL: https://velikotarnovo.net/patevoditel/pametnik-maika-balgariya-veliko-tarnovo (Date of the application 10.05.2021). (In Bulgarian).
Костадінова, Н. Паметник «Майка България» Велико Търново. URL: https://velikotarnovo.net/patevoditel/pametnik-maika-balgariya-veliko-tarnovo (Дата на прилагане 10.05.2021).

Miller, P. 2007. Compromising Memory: The Site of the Sarajevo Assassination. URL: https://www.wilsoncenter.org/publication/333-compromising-memory-the-site-the-sarajevo-assassination (Date of the application 12.05.2021).

Nora, P. 1989. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations. Special Issue: Memory and Counter-Memory*, issue 25, p. 7–24. URL: https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH230/PierreNora.pdf (Date of the application 07.05.2021).

Nora, P. 2005. Vsemirnoe torzhestvo pamyati [Universal Triumph of Memory]. *Neprikosnovennyy Zapas*, № 2. URL: https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/vsemirnoe-torzhestvo-pamyati.html (Date of the application 07.05.2021). (In Russian).
Нора, П. 2005. Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас*, № 2. URL: https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/vsemirnoe-torzhestvo-pamyati.html (Дата звернення 07.05.2021).

Obnovljen spomenik junacima Mojkovačke bitke. URL: https://kodex.me/clanak/104838/obnovljen-spomenik-junacima-mojkovacke-bitke. (Дата звернення 12.05.2021).

Petrovskaya, O. 2014. Bolgariya. Vtoraya natsionalnaya katastrofa [Second National Disaster]. *Pervaya mirovaya voyna: istoriograficheskie mify i istoricheskaya pamyat: v 3 kn. Kn. 2: Strany Antanty i Chetvertnogo soyuza* [The First World War: Historiographical Myths and Historical Memory: in 3 vols. Vol. 2: Countries of the Entente and Quadruple Alliance]. Moskva, RISI, s. 219–304. (In Russian).

Петровская, О. 2014. Болгария. Вторая национальная катастрофа. *Первая мировая война: историографические мифы и историческая память: в 3 кн. Кн. 2: Страны Антанты и Четвертного союза*. Москва, РИСИ, с. 219–304.

Polovy`nchak, Yu. M. 2018. Komemoraty`vni prakty`ky` v suchasnomu informacijnomu prostori [Commemorative Practices in Modern Information Space]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informologiya*. № 2, s. 94–100. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2018_2_15 (Date of the application 10.05.2021). (In Ukrainian).

Половинчак, Ю. М. 2018. Комеморативні практики в сучасному інформаційному просторі. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. № 2, с. 94–100. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2018_2_15 (Дата звернення 10.05.2021).

Rulinskiy, V. 2013. «Spor istorikov» v Germanii: problema otvetstvennosti za natsistskie prestupleniya ["The Historikerstreit" in Germany: the Problem of Responsibility for Nazi Crimes]. *Vestnik Slavyanskikh Kultur*. № 1 (XXVII), c. 46–56. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/spor-istorikov-v-germanii-problema-otvetstvennostiza-natsistskie-prestupleniya (Date of the application 10.05.2021). (In Russian).

Рулинский, В. 2013. «Спор историков» в Германии: проблема ответственности за нацистские преступления. *Вестник славянских культур*. № 1, с. 46–56. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/spor-istorikov-v-germanii-problema-otvetstvennostiza-natsistskie-prestupleniya (Дата звернення 10.05.2021).

Spomenik junacima Mojkovačke bitke na Bojnoj njivi. URL: https://www.montenegro.travel/objekti/spomenik-junacima-mojkovacke-bitke-na-bojnoj-njivi (Дата звернення 12.05.2021).

The Tomb with a Monument of the Fallen Warriors in the Mirogoj Cemetery in Zagreb, Croatia. *World War One Sites – The NETWORLD Database*. URL: https://ww1sites.eu/index.php?id=35&L=0&tx_wwicaheritage_caheritage%5BcaHeritage%5D=31&tx_wwicaheritage_caheritage%5Baction%5D=show&tx_wwicaheritage_caheritage%5Bcontroller%5D=CaHeritage&cHash=21eca80fedc1cbc09db318a8efa5c398 (Date of the application 12.05.2021).

Traba, R. 2009. «Drugy`j bik pam'yati». Istory`chni dosvidy` ta yixnye pam'yatannya v Central'no-Sxidnij Evropi ["The Other Side of Memory". Historical experiences and their memory in Central and Eastern Europe]. *Ukrayina Moderna*. № 15 (4), s. 53–62. URL: https://uamoderna.com/images/archiv/15/3_UM_15_PolitykaPamiati_Traba.pdf (Date of the application 10.05.2021). (In Ukrainian).

Траба, Р. 2009. «Другий бік пам'яті». Історичні досвіди та їхнє пам'ятання в Центрально-Східній Європі. *Україна модерна*. № 15 (4), с. 53–62. URL: https://uamoderna.com/images/archiv/15/3_UM_15_PolitykaPamiati_Traba.pdf (Дата звернення 10.05.2021).

Vlasidis, V. 2015. The Great War and the Balkans: the Use of Memory in Bulgaria and Greece. *Études balkaniques*. Sofia, issue 1, p. 242–255.

Wilcox, V. 2008. From Heroic Defeat to Mutilated Victory: the Myth of Caporetto in Fascist Italy. *Defeat and Memory: Cultural Histories of Military Defeat in the Modern Era*. London, Palgrave, p. 46–61.

Život na granici BiH / CG – stare staze bezvremenog nasljeđa i tradicij. URL: https://www.heritage-bih-mne.com/spomenik-herojima-za-slobodu-1914-1918/ (Date of the application 12.05.2021).

Дата подання статті до редакції – 25.05.2021 р.